

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ФЕНОМЕНИ ТА ФОРМИ

УДК 745/749.03(477.83–25=411.16)

Наталія Левкович

доктор мистецтвознавства, доцент кафедри історії та теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв

Культура євреїв Львова в працях Маєра Самуеля Балабана

Анотація. Стаття присвячена діяльності Маєра Балабана, одного з найвидатніших дослідників культури галицьких євреїв, а також засновника єврейської історіографії. У своїх працях синтезував польські та австрійські архівні джерела, єврейські громадські записи, матеріали рабинату, а також міські легенди та історії. Орієнтуючись на провідних особистостей, діяльність окремих родин, а також релігійних рухів приділяв значну увагу матеріальній культурі в повсякденному житті.

Ключові слова: єврейська історіографія, галицькі євреї, матеріальна культура і повсякденне життя, архівні джерела.

Культура та мистецтво євреїв Львова є темою досліджень багатьох учених – істориків, культурологів, етнографів, релігієзнавців. Перші наукові розвідки, присвячені єврейській культурі на теренах Львова, припадають на другу половину XIX ст., однак систематичними ці праці стають у першій третині XX ст. Провідним дослідником єврейської культури Львова був Маєр Балабан, наукова спадщина якого є важливим джерелом сучасних наукових досліджень. Біографія та наукова спадщина Маєра Балабана є темою досліджень низки вчених, зокрема, В. Вежбенец [1], Т. Сидорчук [2]. Однак більшість праць зосереджені на політичній, громадській роботі науковця.

Актуальність дослідження. Вивчення наукових праць М. Балабана, зокрема його доробку, присвяченого культурі євреїв Львова, є вагомим джерелом для відтворення і розуміння практично втраченої сьогодні юдейської спадщини Львова.

Осередком єврейського життя впродовж багатьох століть була Східна Галичина. Рятуючись від переслідування в Західній і Центральній Європі, євреї приходили сюди в пошуках кращих умов життя, ведення господарської діяльності, а завдяки толерантності та сприянню правителів засновували власні общини в численних містечках краю. Єврейське життя зосереджувалося на окремих ділянках і вулицях навколо синагог і будинків учення, строго регламентувалося законами Галахи, ревними охоронцями яких були представники кагалу, учителі талмуду, старійшини.

Галицькі міста були осередками розвитку єврейської філософії, важливих релігійних течій, у ХІХ ст. Просвітництва – гаскали, ідей сіонізму, а також батьківщиною видатних учених, політичних і релігійних діячів. Однак уся культурна унікальність євреїв Східної Галичини була нещадно знищена під час Другої світової війни, і спогадом про неї є розпоршені по численних музейних і приватних збірках пам'ятки мистецтва.

Дослідження єврейської культури є одним з важливих напрямів розвитку сучасної науки в Україні та передбачає вивчення комплексу питань, пов'язаних з релігійними, соціальними чинниками, а також міжетнічними відносинами.

Дослідження єврейської культури викристалізуються в окремий науковий напрямок тільки на початку ХХ ст. Панівна думка про відсутність єврейського мистецтва, сформована під впливом політичних утисків, релігійної та соціальної нетерпимості, ускладнювала розвиток єврейського мистецтвознавства. Однак дослідження єврейської історії, які вже в середині ХІХ ст. набувають системного характеру, відкрили низку питань, пов'язаних із численними мистецькими артефактами. Це сприяло поширенню колекціонерської та етнографічної справи, появи перших мистецьких збірок, які згодом стали основою для музеїв і наукових інституцій.

Більшість праць, присвячених єврейській історії та культурі Східної Галичини, виходили у світ польською мовою, низка досліджень були дисертаційними розвідками випускників Львівського, Краківського, Варшавського університетів. 1912 року польський учений єврейського походження Шимон Аскеназі заснував «Квартальник, присвячений дослідженням минувшини Євреїв в Польщі» [3]. Журнал проіснував недовго, однак став вагомим етапом у розвитку єврейської історичної думки на теренах Східної Галичини.

Одним з провідних дослідників історії, культури, мистецтва єврейської спільноти Східної Галичини, зокрема Львова, був Маєр Самуель Балабан (1877, Львів – 1942, Варшава), випускник правничого та історичного факультетів Львівського університету, професор Варшавського університету. Важливим досягненням ученого було впровадження в науковий обіг численних архівних матеріалів, документів самоврядування кагалу, а також наукове обґрунтування появи єврейської громади на теренах Східної Галичини ще за княжих часів. До ранніх праць М. Балабана належить «Огляд літератури історичної євреїв в Польщі» [3], якою він заклав основи історіографії єврейської громади Галичини.

1904 року науковець завершив дисертаційну роботу на тему «Євреї Львова на зламі XVI – XVII ст.», опубліковану 1906 р. у Львові [4]. У монографії детально висвітлено особливості функціонування єврейської громади Львова, її адміністративний уклад і самоврядування. Окрему увагу М. Балабан зосередив на діяльності однієї з найвідоміших єврейських родин міста – Нахмановичів, висвітливши перебіг суду з єзуїтами за земельну ділянку, на якій було збудовано приватну синагогу, що стала духовним осередком євреїв усієї Східної Галичини. У своїй праці дослідник наводить легенду про Золоту Розу, яка ніяк не применшує наукового значення праці, а є відтворенням народного фольклору.

Опираючись на доробок Владислава Лозінського та Фердинанда Бостеля, автор подає аналіз єврейського золотарського ремесла, вказуючи прізвища ремісників, особливості організації ремісничої діяльності та судових позовів до майстрів. Також простежено діяльність кравецького цеху, цехів позументників і шмуклерів, різників (шойхетів), а також шлюбних посередників. Особливу увагу автор зосередив на релігійно-синагогальному житті євреїв Львова та діяльності різноманітних братств. Працю доповнюють ілюстрації із зображеннями плану єврейської міської ділянки Львова, інтер'єру, аттику та лиштви із синагоги Нахмановичів, свічників і рефлекторів, дерев'яних різьблених балок із зображеннями розет, жесту благословення коенів і написів на івриті з найстарішої синагоги у Львові на вул. Бляхарській, а також плану й креслень синагоги Нахмановичів, які сьогодні є важливим джерелом для реконструкції видатної пам'ятки.

На особливу увагу мистецтвознавців заслуговує рисунок місячної менори із синагоги Нахмановичів, розписів склепіння в

будинку Саломона Фрідмана, рисунку порталу та консолей дому доктора Сімхи Менахема, а також фотографії надгробків з кладовища Краківського передмістя. Досліджуючи історію і культуру євреїв Львова, Маєр Балабан зазначав, що для нього Львів був близьким, адже в цьому місті жила його родина від XVII ст., а історія, традиції, притчі й легенди передавалися з покоління в покоління [5].

До історії єврейського кладовища Краківського передмістя М. Балабан звертається у праці «З історії євреїв у Польщі» [6], де акцентує на проблемі збереження «Забутої пам'ятки», закликаючи до збереження некрополю як свідка багатотисячолітньої історії євреїв у Галичині. Дослідник вказує, що кладовище відоме ще від 1414 р. (однак перші поховання були тут значно раніше) і тривалий час було основним місцем поховання юдеїв не тільки Львова, але й прилеглих міст, навіть Перемишля. Автор пише: «...у самій середині цвинтаря, де каміння є вище, вдень і вночі світиться світло. Золотий блиск свічок відбивається в зелені дерев і старих брилах пісковика, затримує на собі погляд спостерігача і губиться вдалині. Ці свічки палять вірні та богобоязливі юдеї на могилах рабинів і вчених, побожних жінок і мучеників за віру. На могилі Нахмана Ізаковича, героїні вулиці жидівської «Золотої Рози»... а також провідного рабина Хаїма Цві Ашкеназі, який приїхав з Амстерадама, щоб у Львові в 1718 року скласти на вічний відпочинок свої кості ... а поруч Давид Галеві, найвідоміший рабин львівський XVIII ст., рабин Якуб Оренштейн і рабин Абрахам Кох» [6, с. 20-21].

Уже на початку ХХ ст. дослідник звертає увагу на проблему збереження кладовища не тільки як місця поховання юдеїв, а як важливого історичного й культурного об'єкта, закликає зберегти його: «якщо і далі цей цвинтар буде руйнуватися, внуки наші не пізнають навіть місця, на якому поховані кості їхніх дідів упродовж дванадцяти поколінь». Слова М. Балабана виявилися пророчими, кладовище розпочали нищити під час Другої світової війни 1943 р., а завершили 1947 р., облаштувавши на його території ринок.

Історія культури та мистецтва єврейської громади Львова є важливою частиною праці М. Балабана «Історія євреїв у Галичині та Речі Посполитій Краківській 1772 – 1868 рр.» [7]. Автор детально аналізує соціальне, економічне становище єврейської грома-

ди в часі приєднання Східної Галичини до Австро-Угорської імперії, вплив реформ Йосифа II на процеси асиміляції євреїв. У ліричній формі історик дає характеристику духу цього періоду в єврейському середовищі: «... поза малими відголосками великих рабинів польських XVI – XVII ст., поруч з ними (їхніми послідовниками. – Л.Н.) або всупереч їхній волі почав квітнути інший квіт на ниві літератури жидівської, почали зеленіти паростки ренесансу мови і думки (філософії) гебрайської. Культура заходу повіяла сильніше з походом Наполеона на схід, а з нею і можливим стало знайомство з літературою заходу, зокрема літературою німецькою...» [7, с. 91]. Аналізуючи діяльність видатних громадських діячів, серед яких Нахман Крохмаль, Шломо Лейб Рапопорт, Самсон Блох, Якуб Самуель Бик, Ізак Ертер та інших, висвітлює динамічні процеси гаскали та її значення для розвитку краю, називаючи її лідерів форматорами «золотого періоду гаскали» [7, с. 99].

Важливим поштовхом для систематизації досліджень єврейської історії та культури в Польщі стало створення 1928 р. у Варшаві за ініціативи рабина-реформіста Самуеля Познанського Інституту наук юдаїстичних у Варшаві, кафедру історії євреїв у Польщі в ньому очолив М. Балабан. Під час роботи в інституті М. Балабан опублікував працю «Пам'ятки історії євреїв у Польщі» [8]. Це дослідження є однією з перших мистецтвознавчих праць, у якій М. Балабан зазначає, що, незважаючи на велику кількість історичних пам'яток, немає жодної наукової праці, присвяченої архітектурі та оздобленню синагог на теренах Польщі. Дослідник описує синагоги у Львові, Жовкві, Стрию, Дрогобичі, Бродах, Жешові, зупиняючи свою увагу на особливостях декору екстер'єрів та інтер'єрів. Окрему увагу автор зосередив на розписах інтер'єру синагоги в Ходорові. Частина праці становлять описи інтер'єрів синагог: Аронга-Кодеш, біми, лавок, люстр, рефлекторів, жирандолей і церемоніальних предметів – Сувоїв Тори, торамантлів, торашилдів, Корон Тори, а також «гафтів синагогальних». Описуючи синагогальні предмети, автор звертає увагу на особливості декору, перелічуючи основні орнаментальні мотиви, використані в оздобленні.

Окрему частину праці становить опис ритуальних предметів, які використовувалися в родинному колі. Важливим є звернення автора до архівних матеріалів, оперування документами попередніх періодів. Текстову частину доповнюють ілюстрації

із зображенням інтер'єрів синагог і предметів церемоніального призначення. Варто зазначити, що більшість синагог, які описав М. Балабан, були знищені під час Другої світової війни та згодом у радянський період, а пам'ятки мистецтва є втраченими або розпорощеними по музейних і приватних колекціях.

Досліджуючи життя та діяльність одного з найбільш впливових євреїв Польщі другої половини XVI ст. Ісаака Нахмановича в праці «Ісаак Нахманович єврей львівський XVI ст.» [9], ще на початку своєї наукової діяльності М. Балабан описує історію спорудження синагоги Золота Роза, наводить аналіз її архітектурних особливостей та оздоблення інтер'єру, а також доповнює роботу рисунками й кресленнями, низку з яких зробив визначний львівський історик Владислав Лозінський.

Важливою для розуміння єврейського середовища Львова, культурних пам'яток його кварталів, які на сьогодні практично втрачені, є праця «Дільниця єврейська, її історія і пам'ятки» [10]. Автор зазначає, що вже на початку XX ст. єврейські квартали зазнають цілковитих змін, знищують старі «характеристичні» будівлі та перебудовують божниці. Закриття старого цвинтаря 1855 р. і людське недбальство призвели до падіння надгробків «шляхетних мужів» [10, с. 12]. М. Балабан звертає особливу увагу на облаштування синагог, вказуючи, що Арон-га-Кодеш синагоги Нахмановичів був у ренесансному стилі, а срібні та золоті речі виконані надзвичайно майстерно, низка парохетів були пошиті з коштовних тканин і навіть перешиті зі случьких поясів.

Історію та культуру євреїв Східної Галичини та Львова М. Балабан висвітлював у праці «З історії євреїв в Польщі: нариси і студії» 1920 р., у якій окрему частину присвятив єврейським друкарням у Жовкві. У доробку професора – численні статті в періодичних виданнях, серед яких «Єврейські друкарні у Львові і Жовкві» (Хвиля, 1920) [11], «Єврейська бібліотека общинна» (Хвиля, 1922) [12], «Будівництво і орнаментика синагог у Польщі» (Хвиля, 1925) [13] та ін.

Маєр Балабан є автором низки статей, присвячених єврейській історії та культурі в численних містечках Галичини до шістнадцятитомної «Єврейської енциклопедії» Брокгауза-Ефрона (Берлін, видавництво «Eshkol», 1928-1934).

Дотримуючись концепції С. Дубнова, М. Балабан акцентував на самотності єврейської історії та культури, однак підкреслю-

вав її прямий зв'язок з історією Галичини, яка в різні часи перебувала в складі Польщі та Австро-Угорської імперії. Своїми дослідженнями М. Балабан започаткував вивчення єврейського мистецтва Східної Галичини. Праці дослідника і сьогодні є важливим джерелом для багатьох науковців, а діяльність М. Балабана є одним з напрямів вивчення історії розвитку історичної науки на теренах України та Польщі.

Загалом Маєр Балабан є автором близько тисячі публікацій, присвячених історії, релігії, мистецтву, повсякденній культурі євреїв Галичини. Опираючись на архівні матеріали, знання, отримані від провідних юдейських рабинів і старійшин, аналізуючи соціальне середовище, побут, мистецькі пам'ятки, Маєр Балабан відтворював цілісну картину життя юдеїв Львова. З початком Другої світової війни дослідження історії, культури, мистецтва євреїв припиняються через фізичне знищення науковців, серед тисяч жертв був і Маєр Балабан, який помер від серцевого нападу в Варшавському гетто 1942 р.

1. **Вежбенец В.** Мойсей Шорп і Маєр Балабан у львівському університетському середовищі кінця XIX – початку XX ст. / В. Вежбенец // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Вип. 49. – С. 273-283.
2. **Сидорчук Т.** Співпраця Маєра Балабана з «Єврейською енциклопедією» / Т. Сидорчук // *Judaica Ukrainica*. – 2014 – № 3 – С. 210-230.
3. **Bałaban M.** Przegląd literatury historii Żydów w Polsce / M. Bałaban // *Kwartalnik historyczny*. – Т. 17. – Lwów, 1903. – S. 475-490.
4. **Bałaban M.** Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku / M. Bałaban. – Lwów : Fundusz Konkursowy im. H. Wawelberga ; Drukarnia Narodowa, 1906. – 642 s.
5. *Księga jubileuszowa dla uczczenia sześćdziesięciolecia profesora Majera Bałabana*. – Warszawa : Wydawca z Ramienia Komitetu Mgr. S. Jolle, 1938. – S. 38.
6. **Bałaban M.** Z historii Żydów w Polsce : szkice i studja. – Warszawa : B-cia Lewin-Epstein i S-ka, 1920. – 236 s.
7. **Bałaban M.** Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772-1868 / M. Bałaban. – Lwów : Nakładem Ksegarni Polskiej B. Polonieckiego, 1914. – 238 s.
8. **Bałaban M.** Zabytki historyczne Żydów w Polsce / M. Bałaban. – Warszawa : nakł. Towarzystwa Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce, 1929. – 184 s.

9. **Bałaban M.** Izak Nachmanowicz żyd lwowski XVI wieku. Studium historyczne / M. Bałaban. – Lwów : Nakładam Spółki dla wydawnictw żydowskich «Kadimah», 1904. – 16 s.
10. **Bałaban M.** Dzielnica żydowska, jej dzieje i jej zabytki / M. Bałaban. – Lwów : Wydawnictwo Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa, 1909. – 99 s.
11. **Bałaban M.** Drukarnie hebrajskie w Żółkwi i Lwowie / M. Bałaban // Chwila, Lwów. – 1920. – 11.04.
12. **Bałaban M.** Żydowska biblioteka gminna we Lwowie / M. Bałaban // Chwila. – Lwów, 1922. – 7.01.
13. **Bałaban M.** Budowa i ornamentyka synagog w Polsce / M. Bałaban // Chwila, Lwów, 1925. – 30.12.

ANNOTATION

Natalia Levkovich. The culture of the Jews of Lviv in the works Mar Samuel Balaban. This article is devoted to scientific activity Meir Balaban, one of the most outstanding historians of Polish and Galician Jews, and the founder of Jewish historiography, and the first to synthesize both Polish and Austrian archival sources and Jewish communal records and rabbinic responsa. His work is very important, focusing on leading personalities, families, and religious movements and devoting considerable attention to material culture and daily life.

Keywords: Jewish historiography, material culture and daily life, Galician Jews.

АННОТАЦИЯ

Наталія Левкович. Культура євреїв Львова в трудах Маєра Самуєля Балабана. Стаття посвячена діяльності Маєра Балабана, одного з самих видаючихся дослідників культури галицьких євреїв, а також основателя єврейської історіографії. В своїх трудах синтезував польські і австрійські архівні джерела, єврейські суспільні записи, матеріали раввината, а також городські легенди і історії. Орієнтуючись на ведучих осіб, діяльність окремих родин, а також релігійні рухання укладав значительне увагу матеріальній культурі в повсякденній житті.

Ключевые слова: єврейська історіографія, галицькі євреї, матеріальна культура і повсякденна життя, архівні джерела.